

**Віктар
ЗАЙЦАЎ**

Развіццё мыслення вучняў на гістарычным матэрыяле

Пытанне аб тым, што такое мысленне і якая яго роля ў пазнанні, працы, жыцці, цікавіла чалавецтва з даўніх часоў. Ужо ў перыяд антычнасці ў філасофіі пачалі размяжоўваць дзейнасць органаў пачуццяў (адчуванне) і дзейнасць мыслення. Калі Геракліт Эфескі (V ст. да н. э.) толькі размяжоўваў адчуванне і мысленне, то Пармянід (V ст. да н. э.) супрацьпастаўляў гэтыя працэсы, мяркуючы, што толькі мысленне можа даць сапраўдныя і дакладныя веды. Платон (IV ст. да н. э.) падкрэсліваў, што роля розуму ў тым, каб прымірыць парывы дзвюх

ЗАЙЦАЎ Віктар Анатольевіч –
начальнік вучэбна-метадычнага аддзела
Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта.
Нарадзіўся ў жніўні 1957 г.
у в. Канапельчыцы Талачынскага раёна
Віцебскай вобласці.
Закончыў прыродазнаўчы факультэт
Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута
імя А. М. Горкага, затым настаўнічаў.
Пасля заканчэння аспірантуры
пры кафедры псіхалогіі
Мінскага педінстытута працаваў асістэнтам,
старшым выкладчыкам.
Мае больш за 20 артыкулаў
па педагагічнай і ўзроставай псіхалогіі.

ірацыянальных частак душы, або, кажучы іншымі словамі, зняць матывацыйны канфлікт у паводзінах чалавека. З тако часу праблема мыслення знаходзіцца ў полі ўвагі вучоных, прычым часцей за ўсё менавіта мысленне (розум) разглядаецца як вышэйшая, сапраўды чалавечая здольнасць, якой абавязкова патрэбна развіццё.

У розныя эпохі пры розных сістэмах навучання мысленню адводзілася неаднолькавая роля. Так, у сярэднявеччы, калі навучанне мела ў асноўным дагматычны характар, вучэбная дзейнасць абмяжоўвалася механічным завучваннем звестак, якія паведамляў настаўнік. Гэтыя звесткі вучні павінны былі прымаць на веру. Роля мыслення пры такім навучанні была адносна невялікай, асноўная нагрузка кталася на памяць (запамінанне і далейшае ўзнаўленне матэрыялу). На змену дагматычнаму прыйшло навучанне тлумачальна-ілюстрацыйнае, пры якім настаўнік даваў тлумачэнні, прыводзіў доказы, выкарыстоўваў розныя сродкі нагляднасці. Пры тлумачальна-ілюстрацыйным навучанні рэзка павялічваецца аб'ём звестак, якія паведамляюцца вучням, у выніку павялічваецца іх актыўнасць (патрэбна самім рабіць высновы, абгульжэнні, рашаць розныя задачы і г. д.) і ўзрастае роля мыслення.

У сучаснай школе роля мыслення набывае яшчэ большае значэнне. Цяпер пры навучанні школьніку неабходна не проста габыць веды, умовы, навыкі, засвоіць спосабы чалавечай дзейнасці, але і авалодаць творчым падыходам да іх выкарыстання, развіць устойлівыя пазнавальныя інтарэсы і матывы навучання, патрэбнасць у пастаяннай самаадукацыі. Такім чынам, *на першы план вылучаюцца задачы разумовага развіцця, фарміраванне творчага мыслення вучняў.*

Калі на ўроку вучань сутыкаецца з якой-небудзь цяжкай праблемай або складанай задачай, якую няк не можа рашыць, то часта чуе ад нас з вамі: думай, разважай, мяркуй. А што азначае "думай"? Ці можна гэтаму навучыць? Як дапамагчы вучню ў развіцці асабістага мыслення?

Мысленне — гэта працэс разумовай дзейнасці, заснаваны на адзіктве ведаў і ўменняў. Авалодаваючы ведамі, вучань развівае ўменне мысліць, і ў гэтым вялікую ролю іграе школьнае навучанне, якое спецыяльна накіравана на ўзбраенне вучняў рознабаковымі ведамі.

Аднак самі па сабе веды маюць малое значэнне, калі школьнік не ўмее іх выкарыстоўваць, або, як кажучь псіхолагі, здзяйсняць разумовыя дзеянні, выконваць мысліцельныя аперацыі. Уменне мысліць, як і веды, набываецца ў вучэбнай і працоўнай дзейнасці, у гульнях, зносінах з дарослымі і ровеснікамі. Аднак калі вынік набываць ведаў вучань заўсёды "бацьць" (заўважае, што добра засвоіў раздзел падручніка, навучыўся рашаць той або іншы тып задач), дык вынікі авалодання мысліцельнымі аперацыямі часцей за ўсё "схаваны" ад яго, школьнік сам не можа ацаніць свой рух наперад ва ўменні мысліць.

Існуе шмат розных мысліцельных аперацый, але мы разгледзім, як дапамагчы вучню "убачыць" найбольш важныя — *абагульненне і абстрагаванне.*

Як вядома, *абагульненне* — гэта пошук агульнага ў зададзеных прадметах або з'явах. Гэтым агульным могуць быць прыкметы або часткі, элементы, якасці і г. д. Каб знайсці агульнае, трэба параўнаць прадметы, вылучыць іх ўласцівасці і аб'яднаць іх па гэтых уласцівасцях.

Уменне не браць пад увагу нестотных ўласцівасці і мыслення вылучаць толькі прыгоўныя асаблівасці дадзенай групы аб'ектаў называецца *абстрагаваннем*. У выніку абагульнення, якое выконваецца з дапамогай абстрагавання, мы і атрымліваем уласна думку.

Школьнікі, вядома, валодаюць гэтымі мысліцельнымі аперацыямі. Звычайна яны фарміруюцца і пачынаюць выкарыстоўвацца ў поўнай меры ў мысленні ва ўзросце ад 12 да 15 гадоў, але не заўсёды вучні ўмеюць правільна імі карыстацца. Каб яны беспамылкова карысталіся адзначанымі вышэй аперацыямі, прапануйце ім прыпрымавацца наступных правіл:

1. *Вылучаць істотныя ўласцівасці дадзенага паняцця, прадмета, з'явы (устойлівыя, агульныя, пастаянныя).*

2. *Вылучаць неістотныя ўласцівасці дадзенага паняцця, прадмета, з'явы (адзінкавыя, варыяцыйныя, на якіх адзін аб'ект адрозніваецца ад другога).*

3. *Тлумачыць, як яны размяжоўваюцца пры пошуку галоўнай істотнай ўласцівасці.*

4. *Абстрагавацца ад неістотных ўласцівасцей, падводзячы паняцце, прадмет, з'яву пад агульную катэгорыю.*

Для адпрацоўкі пералічаных правіл вучням вельмі карысна практыкавацца ў пошуку агульнай істотнай ўласцівасці паміж двума паняццямі.

Заданне 1.

Прыдумайце самі (або прапануйце прыдумаць вучням) некалькі пар слоў, але так, каб у некаторыя пары ўваходзілі словы, блізкія па сэнсу, а ў іншыя — аддаленыя. Напрыклад, блізкія: *медзь — бронза, век — эпоха, род — племя*; аддаленыя: *вывяржэнне вулкана — пажар, судзі — рабы, флаг — крыж*. Цяпер, карыстаючыся прыведзенымі вышэй правіламі, знайдзіце найбольш агульную істотную ўласцівасць для кожнай пары слоў. Можна дадаткова ўскладніць задачу, калі прапановаць вучням назваць як мага больш незвычайных, арыянальных якасцей, якія аб'ядноўваюць паняцці.

Заданне 2.

Выберыце любое гістарычнае паняцце, напрыклад, *"вайна"* або *"піраміда"*. Няхай вучні паспрабуюць сфармуляваць

азначэнне, у якім павінны знайсці адлюстраванне найбольш агульныя і істотныя яго ўласцівасці. Заданне дапамагае развіццю ўмення абатульняць і вылучаць істотныя і неістотныя ўласцівасці прадметаў, з'яў. Заданне дапускае і індывідуальнае, і калектыўнае выкананне (у форме гульні-спаборніцтва).

Калі заданне выконваецца некалькімі вучнямі (класам), то лепш прапанаваць усім удзельнікам напісаць свае азначэнні на аркушы паперы, а затым чытаць і аналізаваць кожнае па чарзе.

Заданне 3.

Развіццю мысліцельных аперацый садзейнічае і работа вучняў з сэнсавымі сувязямі. Настаўнік чытае пэўную колькасць пар слоў (у канцы пройдзенага раздзела або часткі падручніка іх можа быць да 20—30). Інтэрвал паміж парамі слоў — 10 секунд. Вучні павінны запісаць парадкавы нумар кожнай пары ў адзін з пяці раздзелаў табліцы ў адпаведнасці з наступнымі сэнсавымі сувязямі:

Цэлае - частка	Аб'ект - уласцівасць	Прычына - вынік	Па кантрасту	Незвычайнае спалучэнне
1	2	3	4	5

Вось прыклад распрацаванага намі задання на сэнсавыя сувязі для вучняў 5-га класа пры вывучэнні тэмы “Старажытны Рым і ўсталяванне ў ім рэспублікі” (Даўжыла Г. І і інш. Гісторыя цывілізацый старажытнага свету: Вучэбны дапаможнік для 5-га класа сярэдняй школы. Мн., 1993, § 38—39).

1. *Плебей* — *патрыцый*.
2. *Сенат* — *сенатар*.
3. *Пірава перамога* — *Капітолій*.
4. *Легіён* — *дысцыпліна*.
5. *Распараджэнне* — *вета*.

Парадкавыя нумары ўказаных пар слоў размеркоўваюцца адпаведна ў 4-ы, 1-ы, 5-ы, 2-і і 3-і раздзелы.

Заданне 4.

Наступным відам работы па развіцці мыслення на ўроках гісторыі могуць быць заданні на выключэнне паняццяў. Настаўнік прапануе вучням праслухаць групы з чатырох слоў, з якіх 3 аб'яднаны агульным родавым паняццем, а адно яму не адпавядае ці адпавядае ў меншай меры. Такія словы вучням патрэбна адзначыць і запісаць пад адпаведным нумарам. Напрыклад, чытаем першую групу слоў (Гісторыя цывілізацый старажытнага свету, § 43): *варвар, калон, наглядчык, раб*. Апошнія тры словы аб'ядноўваюцца агульным родавым паняццем “рабаўладальніцкая гаспадарка”, першае слова яму не адпавядае. Такім чынам, трэба запісаць выключанае слова *варвар*. Пытым настаўнік чытае другую групу слоў і г. д. На апрацоўку адной групы слоў даецца 10 секунд.

Для вучняў 6-га класа прапануем наступныя пары слоў:

1. *Старажытны, лядашчы, маленькі, стары*.
2. *Секунда, час, вечар, суткі*.
3. *Век, эпоха, тысячагоддзе, год*.
4. *Фемістокл, Гесіёд, Мільтыяд, Леанід*.
5. *Рабы, саюзнікі, судзі, перасяленцы*.
6. *Тэатр, трагедыя, п'еса, камедыя*.
7. *Завостраны камень, дзіда, палка-капалка, дубіна*.
8. *Пажар, маланка, агонь, вулкан*.
9. *Мамант, конь, малпа, алень*.
10. *Жывёлаводства, рамяство, збіральніцтва, земляробства*.
11. *Медзь, жалеза, бронза, камень*.
12. *Род, гаспадарка, племя, абшчына*.
13. *Тысячагоддзе, дзень, эпоха, стагоддзе*.
14. *Аазіс, дэльта, дамба, даліна*.
15. *Рабаўладальнік, знаць, рабы, сяляне*.

Адзнака вучню за гэта заданне выстаўляецца ва ўмоўных балах: за кожны дакладны адказ — 1 бал.

Заданне 5.

Мэта такога роду заданняў — вызначыць індывідуальныя асаблівасці хуткасці працякання мысліцельнага працэсу, умненне лагічна разважаць. Вучням даецца аркуш паперы з тэкстам. У тэксце трэба запісаць прапушчаныя словы і выразы. Вось прыклад тэксту для школьнікаў 6-га класа.

“Багіня ... (Фетыда) выхадзіла замуж за цара Пелея. Усе багі былі запрошаны на вяселле, акрамя Эрыды, багіні ... (разладу). Разгневаная Эрыда вырашыла ... (адпомсціць). Яна падкінула гасцям Фетыды і Пелея залаты яблык з надпісам: “.....” (“Самай прыгожай”). Тры багіні: ... (Афрадэя, Афія, Гера) — пачалі сварыцца за гэты яблык кожная лічыла, што ... (ён прызначаны ёй). Менавіта гэтага і дамагалася Эрыда. Урэшце рэшт тры багіні пайшлі на гару Іда, дзе пасвіў авечак сын цара Троі прыгожы ... (Парыс). Бацька адправіў яго з горада, таму што багі прадказалі, што Парыс будзе вінаваты ў ... (пагібелі Троі). Багіні звярнуліся да Парыса, каб ён рассудзіў спрэчку. Але ... (Афрадэя), багіня прыгажосці, употай паабяцала юнаку, што калі ён прысудзіць яблык ёй, то яна знойдзе яму ў жонкі ... (самую прыгожую жанчыну свету). Парыс, ... (зачараваны) гэтым абяцаннем, аддаў яблык ... (Афрадэе)”.

Пры апрацоўцы дадзеных улічваецца колькасць правільна напісаных слоў і затрачаны час.

З гэтага ж роду заданняў — работа з анаграмамі. Вучням прапануюцца 4 анаграмы (даюцца літары, якія ўваходзяць у слова). Яны павінны па дадзеных анаграмах знайсці зыходныя словы. Тры з гэтых слоў можна аб'яднаць родавым паняццем, а чацвёртае будзе лішнім — яго і трэба запісаць. Напрыклад,

ДРОАГ (ГОРАД)
АБТІВ (БПВА)
ДЗАД (ДЗДА)
БЯРЗО (ЗБРОЯ)

Як відаць, апошнія тры словы можна аб'яднаць паняццем "вайна", а слова "горад" падыходзіць менш, яго і трэба запісаць.

Апошняя методыка, якую мы хочам прапанаваць настаўнікам гісторыі, называецца "Да аднаго дадаць два".

Методыка дазваляе выявіць здольнасці вучняў да абагульнення. Заданні распрацаваны аўтарам на гістарычным матэрыяле (Шыхаў Г. В., Пляшэвіч У. К. Гісторыя Беларусі. Старажытныя часы і сярэднявечча: Вучэбны дапаможнік для вучняў 5—6-га класаў. Мн., 1993) і прызначаюцца для псіхалагічнай дыягностыкі малодшых школьнікаў. Праца можа быць як індыўдуальнай, так і адразу ўсяго класа.

Інструкцыя. Зараз вам будзе прачытана 20 абагульняючых слоў і да кожнага з іх набор з 5 слоў, два з якіх знаходзяцца ў найбольшай сувязі з абагульняючым словам, іх і трэба запісаць. Напрыклад, абагульняючае слова "настаўнік", звязаныя з ім словы "вучань", "парты", "тлумачэнне", "крэйда", "дошка". Настаўнік можа працаваць без крэйды, парт, дошкі, але не можа без вучняў і тлумачэння. Такім чынам, трэба запісаць словы "вучань" і "тлумачэнне".

Абагульняючыя словы і набор з 5 слоў будуць чытацца з інтэрвалам у 10 секунд. Адрозна слухайце ўважліва ўмову задання, дадатковых пытанняў лепш не задаваць. Калі вы не паспееце рапшыць усе заданні, не хвалойцеся! Нават калі вы паспееце рапшыць толькі палову заданняў — гэта ўжо вынік. Веды атрымаюцца ў балах. Найлепшы паказчык — 10 балаў.

1. Старажытны горад /*фурманка, дом, натоўп, вуліца, прахожы*/.
2. Паляванне /*звер, дзіда, рыба, камень, птушка*/.
3. Праабшчына /*жанчына, ваяк, закон, мужчына, вогнішча*/.
4. Аблава /*лось, след, нагонка, дрэва, звер*/.
5. Вайна /*шчыт, бітва, харугва, воін, дзіда*/.
6. Крэмень /*гарпун, адбойнік, наканечнік, серп, сякера*/.
7. Рыбалоўства /*лодка, возера, рыба, невад, вада*/.
8. Фетых /*чалавек, міф, племя, прадмет, з'ява прыроды*/.
9. Бурштын /*Паазер'е, Пасожжа, Вальн, Прыбалтыка, Барэсце*/.
10. Ганчарства /*міска, пясок, гліна, узор, агонь*/.
11. Абрад /*вогнішча, свята, спева, танец, ахвяра*/.
12. Арнамент /*шнур, гаршчок, прочырк, крыжык, рог*/.
13. Збіральніцтва /*жывёла, грыб, драпежнік, карань, клубень*/.
14. Род /*зброя, раўнапраўнасць, сход, старэйшына, расправа*/.
15. Знахарства /*варажба, замова, хвароба, ноч, агонь*/.
16. Упрыгожанне /*бранзалет, зуб, падвеска, жалейка, бурштын*/.

17. Земляробства /*сякера, матыка, скрабок, рог, серп*/.
18. Ахвяра /*хлеб, танец, тканіна, возера, дым*/.
19. Танец /*жанчына, бубен, палка, упрыгожанне, племя*/.
20. Племя /*мова, лес, паляванне, тэрыторыя, зброя*/.

Паказчык здольнасці да абагульнення выводзіцца ва ўмоўных балах па наступнай табліцы:

Колькасць правільных адказаў	5	6—7	8—9	10—11	12—13	14—15	16	17—18	18—19	20
Балы	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Мадэфікацыяй прапанаваных намі відаў працы на ўроках гісторыі можа быць распрацоўка такіх заданняў самімі вучнямі (хатняе заданне, на ўроку), што яшчэ больш садзейнічае актывізацыі і развіццю іх мысліцельнай дзейнасці.

У заключэнне падкрэслім, што вучню неабходна добра валодаць мысліцельнымі аперацыямі, гэта павінна мець для яго гэўны ўнутраны сэнс. Таму выкарыстанне ў вучэбным працэсе метадаў, заснаваных на псіхалагічных механізмах развіцця мыслення, дае свае вынікі. Калі вучань атрымлівае нестандартнае, індыўдуальнае заданне, то яго пераўтвараецца ў псіхалагічны рухавік яго працы. У выніку школьнік па-іншаму ставіцца да тых ведаў, якія ён атрымлівае. Ён авалодвае імі не фармальна, а свядома. Такі шлях навучання гісторыі дазваляе пераўтварыць урокі памяці ва ўрокі творчасці, дзе пераможцам выходзіць той, хто не толькі валодае добрай памяццю, але можа з розумам карыстацца яе багаццем.

Літаратура

1. Особенности обучения и психического развития школьников 13—17 лет. М., 1988.
2. Граковіч А. Э. Развіццё здольнасцей на ўроках гісторыі // Дыферэнцыраванае навучанне школьнікаў у гарадскіх школах. Мн., 1990, сс. 64—77.
3. Зайцаў В. А. Актывізацыя мысліцельнай дзейнасці падлеткаў на ўроках гісторыі // Асаблівасці вучэбна-выхаваўчага працэсу з дзецьмі, якія падвергліся радыяцыйнаму ўздзеянню. Мн., 1992, сс. 76—77.
4. Познавательные процессы и способности в обучении. М., 1990, с. 135.